CSATA ADÉL*

A HISTORIA LITTERARIA BENKŐ JÓZSEF KONCEPCIÓJÁBAN

Kulcsszavak: *historia litteraria*, hon- és államismeret, *Additamenta*, *Transsilvania*, Benkő József

Benkő József munkásságának vizsgálata során a kutatók bizonyos tevékenységeket, mint amilyen a történeti, nyelvészeti, botanikusi szerepkör, jobban kidomborítottak,¹ más tudományterületeken betöltött szerepére azonban csak utalás történt. Ilyen kevésbé vizsgált mező a filológia, s azon belül irodalomtörténet-írói, tudománytörténet-írói munkássága. A *historia litteraria* terén kifejtett tevékenységének tanulmányozására Éder Zoltán hívta fel a figyelmet *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság* című, 1978-as kötetében, majd később ugyanezt a kutatási irányt rajzolta meg Bretz Annamária is *Bod Péter historia litteraria programja* (2016) című doktori értekezésében. E tanulmányban Benkőnek ez irányú tevékenységére szeretnénk reflektálni.

BENKŐ JÓZSEF, A FILOLÓGUS

Ha Benkőt a filológusi címkével illetjük, rámutathatunk eme tudományterületen belül is munkásságának sokszínűségére. Egyszerre volt a *historia litteraria* művelője és szakmai véleményező, de volt korrektor, szövegkiadó és szerkesztő, könyvgyűjtő, hírlaptudósító is, és a sor még folytatható lenne. A fentebbi sokrétűség alátámasztására hadd említsünk néhány példát.

Lectori minőségét egy Nagy József magyarrégényi lelkész által küldött levél alapján világítjuk meg.

Nagy így ír Benkőnek:

* Csata Adél (1991), doktorandusz, BBTE, Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola. E-mail: adelcsata05@gmail.com.

1 Benkő József kiadott munkáinak zöme történelmi vonatkozású. Elsőként kell megemlítenünk honismereti munkáját, az *Erdély (Transsilvania)* című kötetet, amelyet 1778-ban jelentetett meg, s amely nemrégiben magyar nyelven is napvilágot látott. A fordítás Szabó György munkája. Történeti voltát más kötetek is bizonyítják, például a *Milkovia* (1781), amely egyháztörténeti munka, a székelység történetét tárgyaló munkájának *Imago Inclytae in Transsylvania Nationis Siculicae historico-politica* (1791) a címe, az országgyűlési cikkeket tárgyaló kötet szintén 1791-ben jelent meg *Diaetae, sive rectius Comitum Transsilvanica* cím alatt, s a sort természetesen még folytathatnók. Botanikai munkásságának vizsgálatára Ernyey József, Kis Székely Zoltán vállalkoztak, de Éder Zoltán amellett, hogy Benkő nyelvészeti munkásságát vizsgálta 1978-ban megjelent kötetében (*Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*), botanikai területet is érintett azáltal, hogy rámutatott azon szavakra, amelyek Benkő nyelvújítói tevékenységét mutatják e téren.

„Én e' végre a' Well Geographiájával² szívesen udvarlok, ha parantsolja Tiszt. Professor Uram. Mostan pedig, ha Kézdi-Vásárhelyre alkalmatosságot nem talállok, (mellyetis legalább a' Levél hátára felfogok jegyezni) az elébb említett Munkátskámatis tsak a' Tiszt. Professor Kezébe fogom küldeni, olly' alázatos kéréssel, hogy méltóztassék őket megolvasni, és azután a' maga bölts és Kegyes Reflexioival együtt, Tisztelendő Generális Notárius Uramnak, az én levelem mellett, kezébe küldeni”.³

A levélrészlet alapján látható, hogy a fordításra vállalkozó pap bizalommal fordult Benkőhöz mint hozzáértőhöz, s kérte fel őt vallási tárgyú, de földrajzi ismereteket is igénylő munkájának véleményezésére.

Könyvbeszerzői tevékenységét több levél alapján is illusztrálhatjuk: Kendeffy Rákhel arra kéri a középajtai lelkészt 1786-os levelében, hogy mihamarabb keresse fel őt, ugyanis könyvek dolgában akar tárgyalni vele,⁴ Teleki Sámuel arra szólítja fel Katona Imre révén, hogy küldje el neki egyháztörténeti tárgyú műveinek lajstromát,⁵ Szathmári Pap Mihály pedig 1787-ben arra kéri, hogy a közelgő könyvaukción az általa felsorolt könyveket vásárolja meg.⁶ Korrektor, szerkesztői, szövegközreadói tevékenységéről, a szövegkiadásról vallott nézeteiről egyrészt Teleki Sámuelnek címzett leveléből szerezhetünk tudomást, másrészt az Erdélyi Kéziratkiadó Társaságnak szánt írásából. A Telekihez címzett levélben két tudós, a magyarigeni lelkész, Bod Péter és a történész Cornides Dániel szövegkiadásról vallott nézőpontjait állítja szembe. Cornides szerint akkor ajánlatos valamit kiadni, ha az hibátlan, Bod viszont úgy véli, jobb, ha hamar kiadják az adott kötetet, még akkor is, ha hiba csúszik bele, mintsem hogy a tudós szerző halála megakadályozza a megjelenést. Ehhez teszi hozzá Benkő, hogy bármennyire is igyekszik a szerző hibátlan, teljes munka közreadására, ez lehetetlen, mivel az utókor, sőt, sokszor a kortársak is szolgálhatnak kiegészítésekkel. Emellett megjegyzi, hogy munkáit „adnotációkkal” látja el minden esetben, de különösen az idegen szerző tollából származó, régi kiadványokat.⁷ Benkő nagy jelentőséget tulajdonított az egyes kötetek jegyzeteinek, álláspontját máshol is megfogalmazta. Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaságnak jelentést írt a *Bethlen János históriájában* előforduló hibákról, amely 1782–1783-ban jelent meg. Benkő ezeknek a hibáknak a korrigálására vállalkozott az eredeti alapján. Felhívta a Társaság figyelmét arra, hogy a rengeteg másolás során a szöveg elkorcsosult, azonban nem csupán a másolókat terhelte a felelősség, hanem a nyomdászt is. Bevallása szerint legszívesebben a jegyzésekkel foglalkozna, a másolói munkát egy gyakorlattal rendelkező egyénre bízna. Sürgeti a Társaságot a kiadást tekintve. Így ír: „A' tőlem ajánlott dolgok sokak; az én napjaim fogynak; sok írásaim olyak; melyekkel holtom után más vagy nem vagy bajoson bánhatik”.⁸ Mind a jelentésben,

2 A levél írója Edward WELLS *Historische Geographie des Alten und Neuen Testaments* című, 1765-ben megjelent kötetére utal.

3 Benkő József *Levelezése*. Szerk. SZABÓ György–TARNAI Andor. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1988 (Magyarországi tudósok levelezése I.), (a továbbiakban BENKŐ: *Levelezése*). 286.

4 Uo. 267–268.

5 Uo. 114.

6 Uo. 282–283.

7 Uo. 222.

8 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 1678.

mind a Teleki Sámuelhez címzett levélben ugyanaz az elgondolás fogalmazódik meg. A koncepció értelmében nem annyira a tökéletességre való törekvés tehát a fontos, hanem a mihamarabbi megjelenés. A tudós világnak jóval nagyobb veszteséget okozna egy-egy kötet meg nem jelenése, mint az, ha a kiadvány, ha hibásan is, de nyomdafestéket lát. E felfogás Benkőt a magyarigeni református lelkész előddel, az egykori munkatárssal, Bod Péterrel rokonítja.

Hírlaptudósítói tevékenységét azok a cikkek mutatják, amelyek a Magyar Hírmondó, ill. a Magyar Kurir hasábjain jelentek meg. Amint fentebb említettük, Benkőnek a historia litteraria művelése terén kifejtett tevékenységére igyekszünk reflektálni, ezért hadd térjünk rá azoknak a munkáknak a bemutatására, amelyek e tárgykörbe illeszkednek.

BENKŐ JÓZSEF, A HISTORIA LITTERARIA MŰVELŐJE

A szerzőnek több olyan munkája van, amely az elemzés tárgyát képezi. Kronológiai sorrendben elsőként az 1778-ban megjelent honismereti munkájának, az *Erdély* című kötetnek mintegy kétszáz oldalra terjedő művelődéstörténeti fejezetét említjük, amely a latin *De re litteraria in Transsilvania* címet viseli. Ezt ma így fordíthatnók: „Az erdélyi tudományos dolgokról”. Mielőtt tovább mennénk, szólnunk kell a literatúra-fogalom korabeli értelmezéséről. Ma a litteraria/literatúra alatt a szépirodalmi műveket értjük, azonban a 18. században a fogalom sokrétűséget mutatott. Tarnai Andor *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről* c. kötetének első fejezete *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása* címet viseli. Ebben tér ki a szerző az irodalom fogalmának tisztázására. Felhívja a figyelmet arra, hogy a feudális korban a fogalom nem volt elkülönülve, egyaránt jelentette a tulajdonképpeni tudományos irodalmat és a nemzeti nyelvű, világi tárgyú szépirodalmat: „A jelzett időszakban egységesen irodalomnak számított mindaz, aminek megírásához, megértéséhez és megítéléséhez tudományos képzettség, eruditio kívántatott”⁹ – írja Tarnai. Természetes, hogy Benkőnél is érvényre jut e meghatározás, azonban később térünk ki arra, mit is tekintett szerzőnk a res litterariához tartozónak.

A honismereti kötet művelődéstörténeti fejezete után Benkőnek Bod Péter *Magyar Athenasára* tett jegyzéseiről kell szólnunk. A kéziratos munka ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található, címe: *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungariae Clar[issimi] Quondam Petri Bod in Ecclesia Ref. M. Igenensi V. D. M.: Bod Magyar Athénására való Pótlások*.¹⁰ Ezek mellett néhány, terjedelmében kisebb, de a historia litteraria tárgykörébe illeszkedő írást is figyelembe kell vennünk. Ilyen az a mű- és szerzőjegyzék, amelyet Benkő egy Sófalvi József-levél végéhez illesztett, ugyanakkor ide kell sorolnunk azokat a Magyar Hírmondóban megjelent tudósításokat is, amelyek az erdélyi könyvtárakról szólnak. Ezeknek a műveknek vizsgálata során érdemes figyelembe vennünk azt a Benkő által másolt könyvjegyzéket is, amely Bethlen Kata könyvtárának köteteit rögzíti, s amelyről részletesebben Rácz Emese értekezett *Benkő József nagyenyedi hungarika-könyvjegyzéke* című tanulmányában.¹¹

9 TARNAI Andor: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéből*. Universitas, Bp., 2004. 5.

10 A későbbiekben: *Additamenta*.

11 Lásd RÁCS Emese: *Benkő József nagyenyedi hungarika-könyvjegyzéke*. Magyar Könyvszemle CXXXII(2016). 3. sz. 284–297.

A fentebbi munkák közül most csupán kettőre térnénk ki részletesebben, az *Erdély* című kötet művelődéstörténeti fejezetére, ill. az *Additamentára*.

Sajnálatos, hogy nem maradt fenn olyan elméleti munka Benkőtől, amely arra világítana rá, hogyan is vélekedett a tudományosságról, miben látta a historia litteraria szerepét. Ennek következtében azokból a paratextuális elemekből próbálunk meg következtetéseket levonni, amelyek a munkák lábjegyzeteiben, előszavaiban, ill. a levelezésben tűnnek fel.

Benkő levelezését tanulmányozva felfigyelhetünk arra, hogy jelentősebb levelezőpartnereit következetesen informálta éppen aktuális tevékenységéről, beszámolt készülőben levő vagy kiadás előtt álló munkáiról. Egyik ilyen jelentős levelezőpartnernek Teleki Sámuel kancellárt tekinthetjük. Egy neki címzett 1777-es levélben ez áll:

„(...) alázatosan jelentem, hogy az én *Transilvaniámnak* (mert a' *Princeps Dacicus* helyett, ily titulust adtam) öt Tomussain kívül készülem van 1) *A' Milkoviai Püspökségnek* le-írására (...), 2) *Az Erdélyi 's Magyar Ország MScta Historiákról* való nevezetes jegyzésekre, 3) *Az Erdélyi Tudósoknak* [Kiemelés tőlem: Cs. A.] Le-írásokra Czvittingerből, Magyar Athenásból, Horányiból sat. több curiositással akarom, mint az említett Írók, a' kiknek üszőjökön már nékem könnyebb szántanom: ezen *materiát* ugyanis a' *Transilvaniámban* tsak compendiose illetem. 4) *Az Erdélyi Groffok*, 5) *Erdélyi Bárók* Familliáinak le-írásokra ex Diplomatus etc. 6) *Az Erdélyi Nemességnek* le-írására. 7) *Az Erdélyből* származott és Erdélyben 's Magyar Ország ide tartozó Részeiben élt Vitézek életének le-írására: ebbe sok szép Curiosumat akarok rakni; 's a' végéhez Appendixül ragasztani a' régi , nagy hírű Kornis Sigmond Cataloggusát, melyben le-irta a' nevezetes Erdélyi Urakat és Nemesseket, a' kik a' 16dik Seculum vége felé, és a' 17diknek elején való sok háborukban el-hullottanak”.¹²

Láthatjuk, hogy Benkő nem csupán tudóslexikon összeállításán gondolkodott, hanem egész lexikonsorozat megjelentetését tervezte. A levélrészlet alapján nyilvánvalóvá válik, az *Erdély*-kötet művelődéstörténeti része csupán a fentebb említett tudóslexikon előzményének tekinthető, hiszen a műben „compendiose”, azaz röviden szolt a tárgyról. Utalást találunk a tervezett lexikon milyenségére vonatkozóan is, hiszen azt írja, ezt „több curiositással” szándékszik közreadni, mint elődei. Kétségkívül ismerte a felsorolt szerzők, Czvittinger, Horányi és Bod munkáit,¹³ ezeket felhasználva akart valami többletet nyújtani, s azt is hozzáteszi, az említett lexikonok nem kis mértékben könnyítik meg tervezett munkáját. A későbbi levelekben esetenként feltűnnek olyan részletek, amelyek arra világítanak rá, hogy Benkő foglalkozott a nemesi katalógusok összeállításával, azonban a tudóslexikon tervére vonatkozóan, sajnálatos módon, a levelezés további részében egyáltalán nem történik utalás. Ennek folytán csak feltételezésekre szorítkozhatunk arra vonatkozóan, miben is akart mást alkotni, mint a református és evangélikus előd vagy a piarista kortárs.

12 BENKŐ: *Levelezése* 53.

13 Az említettek szerzők a következő historia litteraria-tárgyú munkákat adták ki: CZVITTINGER Dávid: *Specimen Hungariae Literatae*. Francofurti et Lipsiae, 1711; BOD Péter: *Magyar Athenas*. H. n., 1766; HORÁNYI Elek: *Memoria Hungarorum...* Viennae, 1775–1777.

Ha a művelődéstörténeti részt előzménynek tekintjük, máris szemünkbe ötlük néhány eltérés. A fejezetet átlapozva rögtön feltűnik, hogy Benkő nem csupán a humán erőforrások, a tudósok neveinek és műveinek felsorolására vállalkozik, hanem intézménytörténetet is közread. Ilyenképpen iskola- és nyomdatörténeti részeket illeszt a fejezetbe. Ezzel máris bővül a paletta, hiszen a res litterariához tartozónak tekinti a művelődés színtereit is, s ezzel túllép elődei munkáin, Bod *Athenasán* és Horányi *Memoria Hungarorumán*, de még Czvittinger kötetén is, hiszen ebben már megjelenik az iskolatörténet, de a nyomdatörténeti rész innen is hiányzik. Margócsy István hívja fel a figyelmet *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében* című tanulmányában arra, hogy a historia litterariák nem a „korban dívó” kultúrát veszik számba, hanem a cél a res litteraria ismertetése, mindazon tényezők bemutatása, amelyek biztosítják a kultúra terjedését, így természetes, hogy az „eruditusok” felsorolása mellett a nyomdák, iskolák és könyvtárak is helyt kaptak.¹⁴ Benkő esete jó példája az említett koncepciónak.

A munka milyenségére, eltérő voltára az előszó egy részével szeretnénk utalni. Ebben a következő sorokat olvashatjuk:

„Ámde legfőképpen rövidsége törekedve, amelyet a rendszerezés lényege megkövetel, a tőlem közölt csaknem megszámlálhatatlan adat nagy részét úgy foglaltam össze, hogy ezek – akár a közönség előtt ismert dolgok, akár a megszokott, mindenki kezében forgó hazai és tőlem több ízben idézett írók – minél tömörebben kerüljenek bemutatásra, ami ellenben a ritkább szerzőknél és a kéziratokban olvasható, az itt bővebb térhez jusson”. Az idézett sorok bizonyára a kötet egészére vonatkoznak, így a koncepció a művelődéstörténeti fejezetre is érvényes: a rövidsége, tömörsége való törekedés mellett olyan információkat kívánt közreadni, amelyek kevésbé közismertek, s amelyek esetleg kuriózumnak tekinthetők.

A meglátás alátámasztására a következő példát említjük: a 17. századi evangélikus tudósok között a feketehalmi Peter Meder teológust, tanárt is említi. Az illető kapcsán így ír Benkő: „a filozófia magisztere és császári koszorús költő, nagy ember, de a tudós világ alig ismeri, ezért röviden szólni nagyon is illőnek látszik”. Megvallja, hogy az adatokat a feketehalmi egyház jegyzőkönyvéből vette.¹⁵ Kitér az említett családi körülményeire, s arra, hogy Meder Rostockba peregrinált, ahonnan német ruhában tért haza. Ezt írja: „Zeidenbe¹⁶ német ruhában tért vissza, amelynek az övé a lyukakat és a német ruházaton nagyon szükséges más nyílásokat anyja, amikor Peter elaludt, sajnálatból (tudniillik a német ruházat Erdélyben még nem volt szokásos) fehér cérnával bevarrta”.¹⁷ Amikor észrevette az említett, hogy mi történt, kérte anyját, hogy bontsa ki a varrást. Benkő az anya szavait is közreadta: „Szegény Petikém, én azt gondoltam, hogy ez egy egészen elszakadt ruha, azért akartam a lyukakat összevarr-

14 MARGÓCSY István: *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*. ItK LXXXVIII(1984). 3. sz. 298.

15 BENKŐ József: *Erdély*. Ford. SZABÓ György. Székely Nemzeti Múzeum–Tortoma, Sepsiszentgyörgy–Barót, 2014 (a továbbiakban: BENKŐ: *Erdély*). 342.

16 Feketehalom német neve.

17 Uo. 342.

ni”.¹⁸ Nem tudni, hogy mennyi a fentebbi részlet valóságalapja, az is lehetséges, hogy Benkő az olvasottakat kiszínezte, megcsillogtatta humorát, s egyúttal indirekt módon kifejtette a németesítő törekvésekről való nézeteit.

Meg kell jegyeznünk, hogy egy esetben találunk még utalást a ruházatra, s annak kapcsán az akadémikusi, ill. a domidoctusi mivoltára. Az udvarhelyi gimnázium bemutatása során megjegyzi, hogy a rektori tisztséget elsőként Letenyey Pál töltötte be, aki Cserei Mihály szerint domidoctus volt.¹⁹ Benkő nem ért egyet Cserei véleményével. Utal arra, hogy *Udvarhelyi Novitius Deák* című munkájában bebizonyította, az illető külföldi egyetemeken is folytatott stúdiumokat. E tekintetben álláspontja Bod Péterével egyező, aki szintén ezt az álláspontot képviseli *Magyar Athenas* című munkájában.²⁰ Ezt követően, talán némi (ön)íroniával kifejti, hogy Letenyey „mivel nem viselt németes ruhát, mint *akadémikusaink* szokták, hanem magyaros, talán azért vélték *domidoctus*nak”.²¹ [Kiemelések az eredetiben] Az idézett részletből talán a saját balszerencséjéből fakadó keserősége is kitetszik, hiszen ismeretes, hogy Benkő is domidoctus volt, s ebből fakadóan, véleményünk szerint, saját tudásában bizonytalan. Erről a bizonytalanságról árulkodnak azok a levelek, amelyeket ismerőseinek küldött szét, miután a Gubernium felajánlotta neki a kolozsvári botanikai katedrát. E tanulmányban nem célunk részletesen szólni erről, csupán szeretnénk volna rávilágítani arra, hogyan is értékelte a hazai és külföldi tudásszerzés lehetőségeit: úgy tűnik, a külföldi egyetem nemcsak a peregrinus szellemét formálta, hanem énjét is a mássághoz alakította, s ez többek között a ruházatban is visszaköszönt, de érzékelhetővé válhatott a nyelvhasználatban, a vallott nézetekben is. Számos 18–19. századi szövegben feltűnt a nyelv, nemzet, szokások hármasa, s mindezek az egy nemzethez való tartozás jeleként voltak definiálhatók. Emellett a korabeli röpiratokban számtalanszor előfordult az ősi alkotmányra való hivatkozás, ill. felszínre kerültek ennek megerősítésére vagy megdöntésére való törekvések is. Ebből kifolyólag az alkotmány cseréje a ruházat változtatásával került párhuzamba, hiszen az egyiktől vagy a másiktól való megválás erősen veszélyeztette a nemzeti identitást is. Számos korabeli író, politikus vallott ezekről a nézetekről: Mátyási József, Batsányi János, Teleki László, Dessewffy József és a sort még folytathatnók. E néhány sorral csupán arra igyekeztünk rámutatni, hogy a fentebbi példa alapján Benkő is felfigyelhetett erre a veszélyre, de mindemellett világossá válik a hazai oktatás külföldivel szemben való elmaradottsága, s ennek következtében a domidoctus tudósok kedvezőtlen megítélése is.

E hosszabb kitérő után térjünk vissza a művelődéstörténeti rész rövid bevezetőjére. Benkő megfogalmazza, hogy Erdélyben a múzsák tevékenységét sokszor a háború istene, Mars akadályozta, azonban egyes békésebb időszakokban a tudományok virágzásnak indultak. Többek között Mária Terézia kora is ilyen nyugodt periódus. A császárnőt a tudomány védelmezőjének tekinti, s a második Pallasz Athéné megnevezéssel illeti, a későbbiekben pedig ő lesz az „Ausztriai Pallas”.

A fejezetet az oktatási intézmények történetével indítja. Kifejti, hogy ezek történetét a négy bevett vallás szerint tárgyalja: a római katolikusok, reformátusok, evangélikusok és az unitáriusok iskoláit mutatja be ebben a sorrendben, de röviden szól az egyesült románok in-

18 Uo. 342.

19 Uo. 306.

20 Bod Péter: *Magyar Athenas*. H. n., 1766. 161.

21 Benkő: *Erdély*. 306.

tézményeiről is. Az egyes részek hosszúságát, rövidségét nem a felekezeti elfogultság határozza meg, hanem a rendelkezésére álló információk mennyisége. Ilyenképpen bő leírásokat figyelhetünk meg a református iskolák esetében. Terjedelemben ezeket követik a lutheránus, majd a katolikus iskolák, végül az unitáriusok és a román egyesültek intézményei tűnnek fel. Nem részletezi minden oktatási intézmény felállításának történetét, csupán azokat, amelyeket fontosabbnak tart. A kolozsvári egyetemről szól bővebben, az enyedi, vásárhelyi kollégiumokról, ill. az udvarhelyi gimnáziumról. A leírások esetében jól érzékelhető, hogy Benkő református ügyekben otthonosan mozgott, hiszen amellett, hogy ezekről bővebben ír, kritikusabban is viszonyul a forrásokhoz, s rámutat az azokban fellelhető esetleges hibákra. A katolikus intézmény, a kolozsvári egyetem esetében például nem figyelhetünk meg ilyen kritikus hozzáállást, a felhasznált, többnyire jezsuita szerzők tollából származó információkat igaznak fogadja el. Az iskolatörténetek esetében felsorolja az oktató tanárok nevét, a tanított tárgyat, esetenként pedig bővebben szól róluk: a tanulmányokra, peregrinációkra irányítja a figyelmet, esetleg szól a tanítási módszerekről is. A lutheránusoknál csak a tanító tanárok neveit és aktív periódusait jegyzi. A felhasznált anyagot egyrészt nyomtatványokból veszi (székfoglalók, előzőleg megírt iskolatörténetek), másrészt valamely oktatási intézmény vezetőjét szólítja meg, hogy adatokat közöljön iskolájának történetére vonatkozóan. Ez utóbbi esetre példaként említhetjük a Szegedi Györgyhöz, a kolozsvári egyetem egykori rektorához, későbbi vásárhelyi plébánoshoz címzett levelet, amelyben Benkő információkat kér az egyetemre vonatkozóan. Szegedi válasza némileg későn érkezik, 1778 májusának végén, s bár levelében felvilágosításokat ad Benkő kérdéseire, ill. küldi az egyetem rektorainak jegyzékét is, ezek már nem épülhetnek be a kötet kolozsvári intézménytörténetet tárgyaló részébe. Szegedi is tisztában van azzal, hogy Benkő januári levelére későn válaszol, hiszen utóiratként megjegyzi, hogy lehetséges, főlegesen küldi az adatokat.²² A kötet előszava 1777. május 28-i dátummal kelt, s a munka 1778-ban jelent meg, tehát mind Benkő levele, mind Szegedi válasza kizárja azt, hogy a várt információkat a honismereti munka általános részében szerette volna publikálni a szerző. Ennél fogva arra kell gondolnunk, hogy Benkő a részletes részben is akart foglalkozni ezzel, viszont tudjuk, hogy ennek kiadására életében nem került sor. Később Szabó György vállalkozott a részletes rész fordítására és kiadására, azonban a kéziratos másolatok alapján összeállított kötetben nem találunk bővebb információkat a kolozsvári intézményre vonatkozóan. A Szegeditől kapott adatok helyett *Pótlás* címszó alatt Pállya István²³ székfoglaló beszédét építette be a szerző.²⁴ A kiadvány 1777-ben jelent meg, tehát egészen új, aktuális információkat tartalmazó munka volt, amelyből szerzőnk is inspirálódhatott, s bővíthette ezáltal az intézmény történetére vonatkozó ismereteket. Benkő forráshasználatának és munkamódszerének vizsgálata szétfeszítené a tanulmány kereteit, ezért jelen esetben eltekintünk ettől.

Az iskolatörténetek kapcsán a továbbiakban az udvarhelyi gimnázium történetéről szólnunk. Ebben az esetben Benkő saját munkáját, az *Udvarhelyi Novitius Deákot* (1773) építi be a fejezetbe. Felhívja a figyelmet arra, hogy ő volt az első, aki megírta a gimnázium történetét.²⁵

22 BENKŐ: *Levelezése* 67, 59.

23 PÁLLYA István (1740–1802): piarista rendfőnök. 1777–1782 között Kolozsvárt működött rektorként, tanárként.

24 BENKŐ: *Erdély* 294.

25 Uo. 306.

Ezzel olyan munkák sorozatát indította el, amelyek napjainkban is foglalkoztatják az érdeklődőket.²⁶

Benkő rámutat a gimnázium története kapcsán az írott források elenyésző számára, s ezek közül csupán Cserei Mihály levelét említi. Ebből a hiányosságból fakadóan a családja, az apja, nagyapja visszaemlékezéseit beépítve, „továbbá támogatva mások elbeszéléseitől és feljegyzéseitől”²⁷ állítja össze a munkát. Itt kell megjegyeznünk, hogy jelen esetben is érvényre jut a kuriózumok iránti érdeklődés. Az anekdotikus elbeszélések jól érzékelhetőek, s az ismertetésben nemegyszer tűnik fel olyan adat, amely nem annyira a tudományosság szempontjából jelentős, hanem inkább érdekes információ. Az 1680–1685 között rektori tisztséget betöltő Rozgoni Pap János esetében szól Benkő a professzor cigányok iránti utálatáról, ill. étkezési szokásairól.²⁸ Az udvarhelyi gimnázium történetét *Nemes Udvarhely–Széki Rózsáskert* címmel Szigethi Gyula Mihály professzor is közreadta a Tudományos Gyűjtemény 1825-ös számában.²⁹ Ebben a munkában említést tesz az előzményekről, többek között Borosnyai János 1747-es kísérletéről, majd Benkő 1773-as munkájáról:

„(...) az Udvarhelyi Novitius deák nevezete alatt, munkáját elkészítve az iskola akkori tanítójának bé mutatta, mind az által világ eleibe nem bocsáthatta. – Nints is még eddig ezen mi iskolánk történeteiről több jegyzés közönséggé téve azon kívül, mely e’ tsak most említett T. Benkő Jó’sef Uram, Erdélyről készült érdemes munkájában találtatik”.³⁰

Valóban, az említett kéziratos munka holléte ismeretlen, erre Szabó György sem utal, tehát az *Erdély*-kötetben megjelent rész annál értékesebb lesz. Ezt a Benkő-féle iskolatörténetet folytatja és helyesbíti Szigethi Gyula Mihály, felhívván az olvasó figyelmét a Benkő által ejtett hibákra is. Ilyenek például a fentebb említett Letenyey Pál akadémikusi, domidoctusi voltára vonatkozó adatok. Szigethi úgy állapítja meg az I. Apafi Mihály által nyert privilégiuma alapján, hogy az egykori rektor nem tanult külföldön.³¹ Ezenkívül egy néveltérésre is figyel. Szigethi úgy véli, hogy Benkő a gimnázium egykori tanárát, Szathmári Pap Sámuelt átkeresztelte, hiszen Cserei Mihály Sámuel névvel jegyezte a tanárt, Benkőnél már Szathmári Pap János fordult elő. Meg kell jegyeznünk, hogy a gimnáziumnak valóban volt Szathmári Pap János nevezetű rektora,³² lehetséges tehát, hogy itt Cserei s, az információt átvéve, Szigethi tévedett.³³ A kiigazításokra törekedő professzor a kuriózumokat is átvette Benkő munkájából, hiszen Rozgoni kapcsán megjegyzi, hogy „többek között megjegyeztette őtet a’ természet

26 Vö. LUKÁTS István: *Andalgj hát, citerám*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta EGYED Emese. Tortoma, Barót, 2015. 7–10. A kollégiumtörténettel kapcsolatos munkák közül Egyed Emese Szigethi Gyula Mihály 1825-ös, Gönczi Lajos 1895-ös, Kolumbán Vilmos és Albert Dávid 2005-ös kiadványait említi.

27 BENKŐ: *Erdély* 306.

28 Uo. 307.

29 SZIGETHI Gyula Mihály: *Nemes Udvarhely–Széki Rózsáskert*. Tudományos Gyűjtemény IX(1825). 11. sz. 30–62.

30 Uo. 31.

31 Uo. 34.

32 Lásd BENKŐ: *Erdély* 307. (2228. számú lábjegyzet)

33 SZIGETHI: *i. m.* 36.

azzal, hogy a ' Czigányokat szemeivel nem nézhette, a' mellett a' kolbász, és májost annyira utálta, hogy azokat emberi tétemény hulladékjainak nevezte légyen".³⁴ Szigethi Gyula Mihály tehát mintegy ugródeszkeként használva Benkő munkáját, írta tovább a gimnázium történetét saját koráig.

Nem kizárt, hogy a fentebb említett érdekességek szájhagyomány révén terjedtek a gimnázium egykori diákjai között. Benkő az írásos dokumentumok hiányát valamiképp ezekkel a kuriózumokkal kívánta kompenzálni, amelyeket, láthattuk, sikerült is továbbörökítenie.

AZ ERDÉLYI NYOMDÁKRÓL

Az iskolatörténeteket a nyomdákkal foglalkozó alfejezet követi, arányát tekintve ez a legrovidebb egység. Az első paragrafusban a nyomdahelyekről szól, megtartva az iskolák esetében is követett felekezeti felosztás rendjét. A katolikusok esetében a kolozsvári és csíksomlyói, a reformátusoknál a kolozsvári és enyedi, az evangélikusoknál a szebeni és brassói székhelyű intézményeket említi, ill. a görögkatolikusok esetében a balázsfalvi nyomdát jegyzi. A későbbiekben megborítja a felosztás rendjét, s áttér a kronológiai sorrendű ismertetésre. Kétségtelen, hogy a nyomdatörténeteket Bod Péter *Erdélyi Féniks* című munkája alapján vázolja, bár a kötetet csupán egy alkalommal említi a szerző, és pedig Pápai Páriz Ferenc Misztótfalusi Kis Miklóst köszöntő verse kapcsán, amely az említett kiadványban jelent meg.³⁵ Míg Bod az írás és nyelv eredetéről értekezik a kezdetek kezdetétől, bibliai részeket is bevonva ismertetésébe, addig Benkő a 16. századnál húzza meg a vonalat, s e század lesz ismertetésének alsó határa. A magyarigeni lelkész a magyarországi viszonyokat is tárgyalja, de Benkő itt is szűkít, s csak az Erdélyre vonatkozó információkat veszi át. Megfigyelhetjük, hogy teljes mértékben követi a Bod-féle kiadvány rendjét a Honterus Jánosról szóló bekezdéssel kezdődően, de kivonatot, s csak a számára fontosabb információkat veszi át: évszámokat, az ezekhez kapcsolódó eseményeket, egyes kiadványok címét, nyomdászok neveit. Bod részletesebben szól Misztótfalusi Kis Miklós tevékenységéről, s ez Benkőnél is hangsúlyosabb szerepet kap. A különbség csupán annyi, hogy a rá vonatkozó, Bodnál elszórt információkat Benkő egy helyre gyűjti. A kolozsvári református kollégium nyomdájának történetét tekintve az *Erdélyi Féniks* szerzője a sort Pataki Józseffel és Páldi Istvánnal zárja,³⁶ ezt pótolja fel Benkő az aktuális információkkal, azaz, hogy a nyomda akkori igazgatója, 1769-től Pataki Sámuel, akivel egyébként Benkő is levelezésben állt. Ezt követően megfogalmazza, hogy a kolozsvári egyetemi nyomdáról és a csíksomlyóiról, adatok hiányában, nincs mondanivalója. E kijelentése ellensúlyozása végett azonban megjegyzi, kétségtelen, hogy az említett nyomdákban fontos szerzők művei jelentek meg,³⁷ példákat azonban nem sorol fel. A továbbiakban néhány sor erejéig szól a szebeni és brassói nyomdákról, majd felvillantja a reményt, hogy Erdélyben is egy új nyomda fog léte-

34 Uo. 34.

35 BENKŐ: *Erdély* 314.

36 BOD Péter: *Erdélyi Féniks*. H. n., 1767. 17. <http://mek.oszk.hu/06900/06939/06939.pdf>. (Utolsó megtekintés: 2017. dec. 10.)

37 BENKŐ: *Erdély* 315.

sülni, amelyet Kapronczai Ádám³⁸ nevéhez köt. Szól az említett nyomdász tapasztalatáról, s megjegyzi, neki köszönhető, hogy honismereti munkája megjelenhetett. Az enyedi kollégium nyomdájának megszűnése után, 1777-ben a felszerelést Kapronczai Nyerges Ádám vásárolta meg, azonban az általa alapított marosvásárhelyi nyomda csupán 1785-től kezdte meg működését. V. Ecsedy Judit szerint Kapronczai azért késlekedett saját nyomdájának megindításával, mert az új intézmény megalapítása nem volt kívánatos a református egyháznak, ezért, hogy késleltessék az üzembe helyezést, felajánlották az említettnek a kolozsvári református nyomda vezetését.³⁹

A Benkő-levelezés egy 1778-as, ismeretlen levelező tollából származó episztolája arra enged következtetni, hogy a szerző bővíteni kívánta a nyomdatörténeti fejezetet is, csak hogy már ez sem kaphatott helyet az általános részben. A levélíró adatokat közöl a Sárdi, Jüngling, Barth és Hochmeister családok nyomdászati tevékenységéről. A levél nem tartalmaz sem dátumot, sem megszólítást, de aláírást sem, mondhatni „in medias res” kezdést figyelhetünk meg. Nem kizárt, hogy a levélíró folytatásokban közölt adatokat Benkővel, ezért is tekintett el a levelekben megszokott formuláktól, s tért rögtön a lényegre. Az ebben megfogalmazott információk egy része Sárdi Sámuelről, a szebeni nyomdásztól származik, legalábbis erre utal egy részlet: „(...) a’ város ezen betűket magáénak tartotta halála után, és ki adta árendába egy embernek, a’ kinek neve nem jut eszébe Sárdi uramnak”.⁴⁰ A részletben említett ismeretlentől vette bérbe a nyomdát a brassói Jüngling István, akinek a későbbi nyomdász, I. Barth János lett a munkatársa. A családi vállalkozás folytatója II. Barth János lett, akinek segédje a „kérdőívezés alanya”, Sárdi Sámuel volt. Amint a levél további részéből kiderül, II. Barth János fia, III. Barth János saját nyomdát alapított, míg az idősb Barth nyomdájának élére Sárdi került. A városi nyomda a szebeni tanácshoz tartozott, s amint kiderül a levélből, Sárdi idején veszteséges volt. A levélben az áll, hogy a városi tanácstól a nyomdát III. Barth János vette bérbe. Arra is reflektál a levélíró, hogy Barth igyekezett Sárdi tevékenységét végleg ellehetetleníteni, s nyomdáját teljesen megszüntettetni, de Sárdi a Guberniumnál és az udvarnál is fellebbezett, míg végül újra működési engedélyt kapott. Ezután lett Sárdi segédje id. Hochmeister Márton. Az itt megjelent hiátusokat V. Ecsedy Judit *Könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800* című kötete alapján pótolhatjuk. A kötetben olvashatjuk, hogy Jüngling előtt a szebeni városi nyomdát 1659–1660 között Cristoph Hildebrand igazgatta, majd Blasius Prössl. Jüngling 1666-tól vezette a nyomdát húsz éven át,⁴¹ tehát valószínű, hogy Prössl volt az, akinek nevére Sárdi nem emlékezett. Jüngling halála után a felesége vette kézbe az irányítást, akinek segítői között V. Ecsedy I. Barth Jánost is említi. A későbbiekben a városi nyomdára vonatkozóan a szerző megjegyzi, hogy II. Barth János harminc éven át volt a bérlő, őt követte Sárdi Sámuel. Miután a Gubernium székhelye Szeben lett, megélénkült a kultúra iránti érdeklődés, ezért a szebeni városi nyomda egykori bérlőjének a fia, III. Barth János önálló tipográfiát alapított, azonban amint kiderül, mind a városi, mind a Barth-féle nyomda

38 KAPRONCZAI Ádám (1744–1786): nyomdász és betűmetsző, egy ideig a kolozsvári református kollégium nyomdájának vezetője, később Marosvásárhelyen alapított nyomdát.

39 V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Balassi, Bp., 1999. 205.

40 BENKŐ: *Levelezése* 73.

41 V. ECSEDY: *i. m.* 113–115.

privilegium nélkül működött.⁴² Bizonyára a privilegiumok megszerzéséért folyt az a küzdelem, amelyre az ismeretlen levélíró utalt.

A levél rövidsége ellenére az ismeretlen feladó a szebeni nyomdászat és nyomdász dinasztiák közötti viszályok velős történetét osztotta meg Benkővel. Sajnálatos, hogy ezeket az ismereteket nem tárta az olvasóközönség elé a kötet részletes részében, hiszen Szeben kapcsán nem is szól az ottani tipográfiákról. A kötetét folyamatosan bővítő szerző maga is kapcsolatban állott a Hochmeister-dinasztia egyes tagjaival, hiszen több munkája is itt jelent meg: *Téli bokréta* (1781), *Dietae, sive rectius Comitia Transilvanica...* (1791), *Közép-Ajtai Dobány* (1792). Bíró Annamária *Martin Hochmeister magyar „vállalkozásai”* című tanulmányában rámutatott ifj. Hochmeister Márton szerepére a magyar kultúra terjesztésében, s felhívta a figyelmet arra, hogy Benkő munkáinak kiadása mellett a Siebenbürgische Quartalschrift című erdélyi tudós folyóirat, amely ugyancsak a család nevéhez köthető, több recenziót is közölt Benkő latin nyelvű munkáiról.⁴³ A közreadók recenziók révén tehát a nyomda hozzájárult Benkő nevének öregbítéséhez is. A szerző bizonyára személyes és/vagy levélbeli kapcsolatban is állott ifj. Hochmeisterrel, bár a levelezést közreadók, Tarnai Andor és Szabó György csupán egy konkrét levelet említenek, amelyet ifj. Hochmeister küldött, azonban tartalmát tekintve csak regesztát olvashatunk róla, hiszen az eredetit az elveszettek közé sorolták, s csupán egy később íródott Benkő-levél alapján lehetett következtetni ennek meglétére. Ennek ellenére a nyomdász dinasztia valamely tagjának a neve többször is előfordul a levelezésben, legtöbb esetben a nyomdánál újonnan megjelenő kötetek kapcsán, de nemcsak, hiszen Benkő beszámol Teleki Sámuelnek id. Hochmeister Márton katolizálásáról is, amelyet, mi tagadás, nem néz túl jó szemmel, s véleménye szerint a vallási átállást az érdekek diktálták, nevezetesen, hogy nyomdájának privilegiumokat szerezzen.⁴⁴ Az információk elenyésző száma miatt azonban nem vállalkozhatunk a szerző és a nyomdászok közötti viszony rekonstruálására.

Térjünk most vissza a levélíró személyére. Bár bizonyítékokkal nem tudjuk alátámasztani, de feltételezéseink azért vannak az illető kilitére vonatkozóan. Benkő több levelet is váltott Sófalvi Józseffel, aki göttingeni és leideni peregrinációjáról hazatérve 1776-tól Nagyszebenben lett pap, 1779-től Kendilónán, majd 1783-tól Kolozsvárt működött kollégiumi tanárként.⁴⁵ A kettejük kapcsolatát tekintve az első adatunk egy 1777 decemberében kelt Benkő-levél, azonban ennek tartalmát nem ismerjük, csupán Sófalvi válaszleveléből következtethetünk az ebben felvetett kérdésekre. Úgy tűnik, a kapcsolatfelvétel kezdeményezője Benkő volt, erre utal Sófalvi válasza:

„Nem emlékezem hogy valaha lehetett volna szerentsém személyesen tisztelni T. jó Utamat; mindazáltal, mivel mind ennekelőtte mások előtt tudva lévő érdeme, mind pedig mostan közelebből ki botsátott hasznos és közönséges ditséretet nyert munkája által a'köz jónak elő mozdítására töre-

⁴² Uo. 161.

⁴³ BÍRÓ Annamária: *Martin Hochmeister magyar „vállalkozásai” = Értékek és ideológiák az irodalomban.* Szerk. KORONDI Ágnes–T. SZABÓ Levente. Kiadta a Kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tan-szék és a Láthatatlan Kollégium, Kvár, 2008. 143.

⁴⁴ BENKŐ: *Levelezése* 51–54.

⁴⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (Utolsó megtekintés: 2017. dec. 10.)

kedő szorgalmatossága régen esméretes előttem; különös nyereségemnek tartom azért, hogy hozzám bocsátott levele által maga nyitott énnékem utat a' közelebből való esmérkedésre".⁴⁶

A középajtai pap nem ismeretlen levelezője előtt, s az itt említett, nemrégiben megjelent „hasznos és ditséretes munka” bizonyára a honismereti munkája volt, amely a szerző nevét máris ismertté tette. A folytatásból kiderül, hogy Sófalvi rendezte sajtó alá Bod Péternek az unitárius egyházzal szülő kötetét, s küldött ebből egy példányt a címzettnek is. A kiadás történetére vonatkozó adatok mellett tudatja azt is, hogy a könyvet máris betiltották. A következő bekezdésben Sárdi neve is feltűnik. Sófalvi megírja, hogy érdeklődött az említettől, ki írta a „Dictionariumba” a német nyelvű indexet. Itt kell utalnunk a nyomdatörténet tárgyaló fejezetre, hiszen Benkő megjegyzi, a szebeni ún. köznyomda, azaz a városi nyomda, Sárdi irányítása alatt, a hivatalos dokumentumok mellett egyéb hasznos munkákat is közreadott, s példaként a Párizs–Bod-féle szótárt említi. Azt is hozzáteszi, hogy meglátása szerint Martin Felmer szász történész révén a szótár magyar és latin nyelvű anyaga német jegyzékkel bővült.⁴⁷ Biztosra vehetjük, hogy erről az indexről érdeklődött Sófalvi Sárditól, aki megcáfolja Benkő immár publikált nézetét, s kifejti, hogy nem Felmer és nem is Johann Filtsch írta a jegyzéket, hanem a szászsebesi rektor, akinek azonban nevére nem emlékszik pontosan. Sárdi emlékei szerint nem Nusbauer volt a szerző, hanem talán Franciscus Cremer. Ehhez teszi hozzá Sófalvi, hogy ez a rektor már meghalt.⁴⁸ A levélíró biztosítja levelezőpartnerét, hogy fényt derít a kérdéses dologra. Szinte teljesen kizárt, hogy ezekre az információkra ne küldött volna választ Benkő, s esetleg fel is kérhette Sófalvit a szebeni nyomdászatról való tudósításra, azonban mivel Sófalvi hagyatékának holléte ismeretlen, nem adhatunk megnyugtató választ a feltételezések igazságértékére vonatkozóan. Mindenesetre mellette szólnak a következő érvek: az adott periódusban, 1776 és 1779 között Sófalvi Szebenben működött, maga is jártas volt nyomdászati dolgokban, hiszen külföldön szövegközreadóként is működött, amint erre rávilágítanak a levél egyes részletei, ill. kapcsolatban állott Sárdi Sámuellel. A nyomdatörténetet zárásaként elmondhatjuk, hogy az írott források mellett Benkő, közvetítők révén, az interjúztatás módszerét is bevetette, amelyek eredménye, amint láthattuk, keresztül is húzhatta már közreadott munkájában tett meglátásait.

AZ ERDÉLYI TUDÓSOKRÓL

Az Erdélyi tudós embereiről szóló rész valamivel hosszabb, de azért mégsem túl bő felvezetést tartalmaz. Ennek egy részében a hasonló tematikájú munkákra is utal, s nagy vonalakban ismerteti a historia litteraria magyarországi kialakulásának és továbbterjedésének sarkköveit. Elsőként Czvitinger Dávid *Specimen Hungariae* című munkáját említi. Szól az időrendben őt követő Rotarides Mihályról, akinek tervei között szerepelt a hasonló tárgyú *Lineamenta* kiadása. Benkő megjegyzi, hogy a szerző korai elhalálozása miatt ez nem jelent meg. Rotaridest követően Bod Pétert és annak *Magyar Athenas* című munkáját említi. Érdekességként jegyez-

46 BENKŐ: *Levelezése* 60.

47 BENKŐ: *Erdély* 315.

48 BENKŐ: *Levelezése* 60.

zük meg, hogy Bodot legtöbb esetben valamilyen „eposzi jelzővel” illeti (kiváló, nagyhírű, híres stb.). Rámutat arra, hogy felhasználva a Rotarides-féle anyagot is, Bod több mint húsz év alatt összegyűjtötte az erdélyi és magyarországi tudósokról szóló információkat, azonban mivel a *Magyar Athenas*-ban felekezeti kérdéseket is érintett, bevonták a kötetet, egy másik, a szuperintendensek életét tárgyaló *Smirnai Szent Polikárpus* című munkával együtt. Bodot követi a „kiváló és híres” Weszprémi István, aki *Succinta medicorum* című kötetében orvosok életrajzeit adta közre. Utolsóként a piarista Horányi Elek *Memoria Hungarorum* című munkáját hozza, megjegyezvén, hogy egyelőre a kötet megjelenéséről van tudomása, de tartalmát nem ismeri. Benkő folyamatosan dolgozott a tudóslista bővítésével, mert ha kezdetben nem is ismerte az említett munkát, később azért bedolgozta a kötetbe. Amellett, hogy a szerző megrajzolja ezt a fejlődéstörténeti ívet, tudatosan, de kimondatlanul, magát is beírja a sorba. A felsorolt nevekkal és munkákkal e területen való jártasságát is bizonyítja. Talán az sem véletlen, hogy az *Athenas* utóéletére is reflektál, s felhossa a felekezeti ellentétek miatti betiltást. Nem kizárt, hogy Benkő a tudóslexikon betiltása által okozott űrt próbálja meg orvosolni. Fontos megjegyeznünk, hogy a kötet művelődéstörténeti részében egyáltalán nem érzékelhetők a felekezeti ellentétek, az *Additamentában* és a másolt könyvjegyzék esetében már igen. Ez utóbbi munkában, bár szerzőt nem tüntet fel, így vall Pázmány Péter *Az nagy Calvinusnak hiszek egy istene* című munkájáról: „Iszonyu Káromlásokkal's hamysságokkal telles Örök tűzre méltó bolond könyv”.⁴⁹ Rác Emese fentebb említett tanulmányában rámutatott arra, hogy a Bethlen Kata-féle könyvjegyzékben hasonló értékítéletet fogalmaz meg a Pázmány-féle kötetre vonatkozóan.⁵⁰ Bizonyára Benkő a hitviták sorába tartozó munka tartalmát is ismerte, hiszen az *Additamentában* megfogalmazott értékítélete után néhány sorban azt vázolja, milyenek is tüntette fel Pázmány a kálvinisták istenét. Látható tehát, hogy Benkő is érzékenyen reagál a vallási dolgokra, viszont azzal is tudatában van, hogy amennyiben nem vigyáz arra, mit és hogyan fogalmaz meg, munkája a Bod-kötetekhez hasonló sorsra juthat. Pázmány a tudóslistába csak más nevének említése kapcsán kerül be, viszont itt már tudós volta emelkedik ki, tehát a szerző igen elővigyázatos vallási ügyek, hitvitázók tárgyalása során.

A listában a felekezeti és századonkénti felosztás érvényesül, ezeken belül az ábécérend. Kezdetben tett kijelentésének, miszerint az egyes tudósok neveit nem ismétli, nem tesz eleget, hiszen több esetben találunk olyanokat, akik az iskolatörténeteknél és a tudósok tárgyalásánál is helyet kapnak. Ha kizárólag a tudósok listáját vesszük figyelembe, akkor a legnagyobb arányban a reformátusok vannak, számuk meghaladja a 180-at. A reformátusokat az evangélikusok követik, közel 70 tudóssal. A katolikusok száma valamivel több, mint 40, az unitáriusoké 20 körül mozog. Ha a listához hozzátesszük az iskoláknál felsorolt tanárnévsorokat is, az arány ugyanez marad, csupán az egyes felekezetek tudósainak száma növekszik, amelyet körülbelül 600-650-ben határozhatunk meg.

Benkő kifejti, hogy a tudós férfiak többnyire egyházi személyek és professzorok, azonban ne feledjük, hogy a tudós asszonyokról is szót ejt. Rámutat arra, hogy sokak nevét már a kolégiumok történetének bemutatása során megemlítette, esetenként tevékenységükről is bővebben szólt. Ebbe a részbe azokat az egyéneket igyekszik felvenni, akik publikálták is műve-

49 BENKŐ József: *Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historiae Hungariae Clarissimi Quondam Petri Bod in Ecclesia Ref. M. Igenensi V. D. M.: Bod Magyar Athénássára való Pótlások*. Román Akadémia Könyvtára, Kolozsvár, MsU 1725, 428.

50 RÁCZ: i. m. 293.

iket. E koncepció nem igazán érvényesül, hiszen már rögtön az elején, a katolikusok kapcsán a Báthori fejedelmekről szól, Istvánról és Andrásról, azonban esetükben egyetlen munkát sem sorol fel, s többnyire történelmi vonatkozású adatokat közöl róluk. Meg kell jegyeznünk, hogy a lista közel sem homogén: uralkodók, iskolaalapító fejedelmek, mecénások és nyomtatott és kéziratos munkát maguk mögött hagyó egyének egyaránt előfordulnak benne. Úgy véljük, hogy Benkő kombinálta a tudós- és nemesi jegyzékeket, hiszen egyes családok genealógiáját (Teleki, Bethlen, Kemény, Cserei stb.) oldalakon keresztül tárgyalta. Voltaképpen ezt az átjárást az egyének sokrétű tevékenysége is lehetővé tette, hiszen a nemesek is lehettek tollforgatók, mecénások. Példaként említjük Teleki Sámuel kancellárt, aki szenvedélyes könyvgyűjtőként, Janus Pannonius műveinek közreadójaként, mecénásként és grófi címének köszönhetően is helyet kaphatott a jegyzékben. Az egyes szerzők esetében feltüntetett munkák kapcsán egyházi és világi tárgyú művek jelenlétét egyaránt elkönyvelhetjük.

A honismereti munka tudósjegyzékének részletekbe menő tárgyalásától, s ennek az *Additamentában* feltüntetett nevekkel való egybevetésétől most eltekintünk, ehelyett néhány általánosabb információ megfogalmazására vállalkozunk a kézirrattal kapcsolatban.

BENKŐ JÓZSEF KÉZIRATOS *ADDITAMENTÁJA* BOD PÉTER *MAGYAR ATHENASÁHOZ*

A kézirat részletesebb, filológia leírását Mikó Imre, Benkő életrajzírója kísérelte meg 1867-es kötetében, majd megtette ezt Szabó György is fordításának előszavában. Rácz Emese is szól erről a hungarika-könyvjegyzék ismertetése során, s Bretz Annamária is említést tesz azon levelezőkről, akik Benkő segítségét kérték Bod művének újrakiadása kapcsán. Tekintsük át tehát, mit tudunk.

Mikó Imre a bizonytalan keletkezési idejű munkák sorában tünteti fel az *Additamentát*, s együtt tárgyalja egy másik kéziratos munkával, amelynek címe *Necessaria ac utilis scriptorum Historiae Hungariae Notitia*. A lapszámozás révén arra a következtetésre jut, hogy az *Addimenta* egy nagyobb kolligátum része volt, amelyet közvetlenül a *Notitia* előzött meg,⁵¹ a kézirat lelőhelyét azonban nem közölte. Rácz Emese tanulmányában további adatokat találhatunk erre vonatkozóan. Musnai László, a nagyenyedi könyvtár egykori munkatársa azonosította a Bod-féle kéziratot a könyvtár állományában. Rácz Emese nem tartja kizártnak, hogy Mikó és Musnai ugyanarról a dokumentumról beszéltek, csak időközben a kolligátumot szétválasztották.⁵² A kötet fordításának előszavában Szabó György megjegyzi, hogy nem akadt a *Necessaria* nyomára, s fel is merül benne a gyanú, hogy esetleg a két cím ugyanazt a dokumentumot takarja, azonban cáfolja is saját nézetét, hiszen az oldalszámozások kizárják ezt a lehetőséget.⁵³ Bretz Annamária doktori értekezésében utal a kézira, s lelőhelyéről is szól, amely ma a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár.⁵⁴ Úgy véljük, hogy Benkő historia litterariájának vizsgálata szempontjából is fontos lehet a Teleki–Bolyai Könyvtárban található kézirat tanul-

51 MIKÓ Imre: *Benkő József élete és munkái*. Pest, 1867. 168–169.

52 RÁ CZ: i. m. 290. Vö. MUSNAI László: *A Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának értékes kéziratai*. Református Szemle, 1940. április 20. 170.

53 BENKŐ: *Erdély* 37. (Szabó György előszava)

54 BRETZ Annamária: *Bod Péter historia litteraria programja*. Bp., 2016 (doktori értekezés). 156.

mányozása, több szempontból is. Ennek vizsgálata egyrészt segítségünkre lehet a kézirat-kolligátum azonosításában, másrészt hozzájárulhat az *Additamentá*hoz tartozó információk esetleges gyarapításához.

Térjünk most át azokra a levelezőkre, akik a pótlások ügyében keresték meg Benkőt. Elsőként a dolgozatunkban már emlegetett Sófalvi József 1783-as levelére utalunk. Ezt a levelet azonban legalább egy, a pótlások ügyében íródott Benkő-levél biztosan megelőzte, hiszen erre utalás történik a kolozsvári tanár válaszában első sorában. Ebben a levélben arról érdeklődött a középpajtai lelkész, hogyan halad Sófalvi a Bod munkájára tett jegyzésekkel. A válaszelevél írója kifejti, hogy gyűjtött anyagot, de nem olyan szándékkal tette azt, hogy közreadja, ugyanis stílusát sem tartja megfelelőnek, s inkább csak kedvtelésből foglalkozott ezzel. Annak érdekében, hogy megkönnyítse Benkő munkáját, csatolmányt is küld a levéllel, de a levelezést közreadók szerint sajnos ez már elveszett. Sófalvi így ír: „Hogy pedig az olyanokkal ne terhelődjék T. Uram, a’ mellyeket én is tudok, ha szintén még nem inferáltam is collectiomba; accludáltam a’ mellyeket készen jegyzésbe kaptam”.⁵⁵ [Kiemelés tőlem: Cs. A.] E rövid részletből arra kell következtetnünk, hogy Sófalvi nem is saját jegyzékét küldte el Benkőnek, hanem egy olyan listát, amelyet ő is valakitől kapott, s még nem épített be pótlásaiba. Itt kell megjegyeznünk, hogy ebben az esetben gyanúba keverhető egy másik kolozsvári tanár, Szathmári Pap Mihály, aki, amint később utalunk rá, szintén foglalkozott a pótlások elkészítésével. Feltehetjük a kérdést, miért nem küldi el a kolozsvári tanár saját jegyzéseit. A levél egyik részlete alapján azt gondolhatjuk, hogy Sófalvi úgy vélte, nem tud újat mondani Benkőnek:

„Tudom, hogy T. Uramnak, mint ebben curiosusabb embernek több additamentumi lehetnek az Athenáshoz; én a’ mikor opportune találtam olyan könyvekre, a’ mellyek az Athenásba fel nem tétettek fel jegyeztem, de nem olyan Stilussal, a’ mint kívánnám publicum elibe bocsátani. A’ fel jegyeztettekén kívül is vagynak nálam connotalva a’ melly Auctorocat bé akarok írni, mikor időm leszen réa (...)”.⁵⁶

Nagyon valószínű, hogy ezek a „connotálatlan” szerzők azok, akiknek lajstroma eljutott Középpajtára is, s amelyről a kolozsvári tanár úgy gondolta, hogy Benkő számára is szolgálhat érdekes és új információkkal. Jó tett helyébe jót várj módra, Sófalvi arra kéri Benkőt, hogy saját anyagát is küldje el neki. Úgy véljük, hogy a levélhez „accludáltatott” lista kiegészítése az a szerző- és műjegyzék, amelyet Benkő ír a levél végére, s amely voltaképpen pótlások pótlásának is tekinthető. Mivel a fentebb említett lista jegyzéseit kategóriákra tudjuk osztani (szerzők, műcímek, szerzők és műcímek), következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan, milyen hozzájárulásokat tett Benkő paptársa küldeményéhez. Abban az esetben, ahol szerzőt és műcímet egyaránt jegyez, arra következtethetünk, hogy ezek teljesen hiányozhattak a küldött lajstromból. Ott, ahol csupán a szerző, tudós neve tűnik fel, ugyanezre a következtetésre jutunk. Abban az elenyésző számú esetben viszont, amikor csak műcím jelenik meg, arra gondolhatunk, hogy a szerző neve már megjelent Sófalvi listáján, csupán annak valamely munkája kimaradt a sorból. Ez utóbbi esetben fennáll az a lehetőség is, hogy ismeretes volt az adott munka, de nem tudták szerzőhöz kapcsolni azt. A lajstromok egybevetésére és a következte-

⁵⁵ BENKŐ: *Levelezése* 213.

⁵⁶ Uo. 213.

tesek levonására egy másik tanulmányban térünk majd ki, itt csupán néhány vizsgálati lehetőséget igyekeztünk felvillantani.

A következő, *Athenassal* kapcsolatos levél írója a már említett Szathmári Pap Mihály. Említést tesz levelében arról, hogy Pataki Sámuel tudomást szerzett a készülő jegyzésekről, s a kiadással biztatta. A figyelmet a kötetben ejtett hibákra irányítja, megjegyezvén, hogy ezekre Wallaszky Pál, Johann Seivert és Horányi Elek is felfigyeltek, akik hasonló tematikájú munkák kiadásán fáradoztak. Szathmári Pap nem kétli, hogy Benkőnek is szemébe ötlöttek ezek, s amellett, hogy a munkára vonatkozó anyagát kéri, külön kiemeli, hogy küldjön saját életére és munkásságára vonatkozó adatokat.⁵⁷ Úgy tűnik, hogy Szathmári Pap igen informált az *Athenas* korabeli recepcióját tekintve, s az sem kizárt, hogy a fentebb említettekkel is levelezett a kiegészítések okán.

A győri lelkész, Szerencsi Nagy István levele 1786 őszén kelt. Ebben tudatja, hogy tekintélyes személyek ösztönzik a kötet újra kiadására és korrekciójára. A levélben megjegyzi, hogy az újrakiadás által nem csak az *Athenast*, hanem a Horányi, Wesszprémi és Wallaszky által elkövetett „error omissionis et comissionis”-okat is javítani kívánja. Akárcsak Szathmári Pap Mihály, Szerencsi Nagy is felszólítja Benkőt, hogy saját életére, az addig kinyomtatott és készülő munkáira vonatkozóan is küldjön neki adatokat. Ultimátumot is ad, 1787 januárjának végét határozza meg, mint legvégső határidőt, az elküldésre.⁵⁸

Sajnálatos, hogy nem ismerünk egyetlen olyan levelet sem, amelyek a fentebbiekre adott válaszok lennének, így nem tudjuk, kinek mit ígért vagy mit küldött Benkő. Mindenesetre, ha elfogadjuk Szabó György datálását a kézirat keletkezési idejére vonatkozóan – ő 1783 körülre teszi a keletkezést⁵⁹ –, azt kell gondolnunk, hogy a régebben emlegetett, s esetleg egy időre feledésbe merült tudóslexikon összeállításának tervét Sófalvi József levele hívta újra elő, csak-hogy idő közben változhatott az elképzelés, s a saját lexikon terve Bod *Athenasára* tett jegyzésekké szűkülhetett. Mindenesetre nem érdektelen, hogy a pótlásra vállalkozó értelmiségiek közül nem is egy kereste meg Benkőt segítségnyújtás végett. Ez a tény azt mutatja, hogy tisztában voltak sokoldalú tevékenységének ezzel az irányával is, s talán úgy vélték, hogy mint Bod Péter egykori munkatársa és mondhatni utódja, ő lehet a leghozzáértőbb erdélyi, aki képes a feladatot kellőképpen elvégezni.

Dolgozatunkban Benkő Józsefnek a historia litteraria tárgykörébe tartozó két munkájáról szóltunk bővebben: *Erdély* című munkájának művelődéstörténeti fejezetéről, ill. a Bod Péter *Magyar Athenasára* tett jegyzéseiről. Igyekeztünk rámutatni arra, miben is tér el Benkő honismereti munkájának a tudományos világot tárgyaló része az elődök munkáitól, hogyan építi fel a fejezetet, milyen forrásokat használt fel, s hogyan viszonyult ezekhez. Az *Additamenta* esetében igyekeztünk rekonstruálni a kézirat születésének lehetséges körülményeit a levelezés alapján, azonban e tanulmányban eltekintettünk az egyes munkákban feltüntetett tudóslisták elemzésétől, hiszen ez szétfeszítette volna a kereteket.

Az eddigi vizsgálatok alapján elmondható, hogy a középajtai református lelkész a felekezeti viszonyokat tiszteletben tartva, nagy körültekintéssel mutatta be Erdély 16–18. századi művelődését, s e területen való jártasságáról adott számot nemcsak a kötetben felsorolt és hivatkozott munkák, hanem levelezőpartnereinek bizalma révén is.

⁵⁷ Uo. 265.

⁵⁸ Uo. 269.

⁵⁹ BENKŐ: *Erdély* 36. (Szabó György előszava)

THE HISTORIA LITTERARIA IN THE CONCEPT OF JÓZSEF BENKŐ

Keywords: *historia litteraria, study of state, Additamenta, Transsilvania, Benkő József*

In our paper we set out a general description of József Benkő's works, which can be classified in the field of *historia litteraria* and we have briefly outlined the process of developing this discipline. We presented the chapter entitled *De re litteraria in Transsilvania* and we talked about the replacements related to the volume of Péter Bod's (*Magyar Athenas*). In our study, we investigated the circumstances of their creation, but we also discussed about the structure and content structure of this works.

CONCEPȚIA LUI JÓZSEF BENKŐ DESPRE HISTORIA LITTERARIA

Cuvinte-cheie: *historia litteraria, cunoașterea statului, Additamenta, Transsilvania, Benkő József*

În studiul de față am prezentat în mod general scrierile preotului reformat, József Benkő din domeniul istoriei literare, un termen, care în secolul al XVIII-lea purta denumirea de *historia litteraria*. Am încercat să schițăm cât mai concis formarea acestui domeniu, apoi am analizat două scrieri care se legau de tema noastră. Am prezentat capitolul *De re litteraria in Transsilvania*, care tratează istoria culturii transilvănene din secolele XVI-XVIII, apoi completările lui Benkő referitoare la opera lui Péter Bod (*Magyar Athenas*). Pe parcurs, am accentuat condițiile în care s-au format aceste scrieri, dar am discutat și despre structura, și despre conținutul acestora, evidențiind asemănările și deosebirile de operele apărute anterior.